

A Critical Analysis of Al-Farabi's Perspective on Examples of Meaning Particles

Keramat Varzdar¹

1. PhD, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: keramat.varzdar@ut.ac.ir

Abstract

The primary focus of this research is a critical analysis of Al-Farabi's perspective on "meaning particles" in the Arabic language. The aim is to demonstrate the inadequacy of Farabi's viewpoint through a logical critique of the traditional tripartite classification of words into nouns, verbs, and particles. In his logical treatises, Farabi adopts the conventional threefold division proposed by syntactic scholars, categorizing words into nouns, verbs, and particles according to traditional methods. However, he introduces a novel distinction within the category of particles, excluding certain word types—such as pronouns, demonstrative nouns, conjunctions, interrogative nouns, and incomplete verbs—from the categories of nouns and verbs, instead classifying them as "particles." This research highlights several critical points: Firstly, while Farabi accurately identifies the failure of syntactic scholars to adhere to the rules of definitional logic, effectively challenging them in this regard, he errs in his categorization. Specifically, he mistakenly classifies the aforementioned word types under the category of particles. Secondly, this mistake arises from Farabi's illogical adherence to the rigid framework of the tripartite word classification. By confining words to the categories of nouns, verbs, and particles, Farabi's framework fails to accommodate the complexity of linguistic categories. Thirdly, the widely recognized tripartite classification, whether based on definition or the criterion of "accepting both a predicate and information about it or not," lacks a sound logical foundation and rational constraints. Fourthly, the criterion of "lack of semantic independence" proves inadequate as a distinguishing feature for categorizing "meaning particles" separately from nouns and verbs. In conclusion, these critiques illustrate that to advance Farabi's work, we must move beyond the constraints of the tripartite division and instead propose a new classification system for understanding the structure of language.

Keywords: meaning particles, logic of definition, linguistics, Arabic syntax, al-Farabi.

Introduction

The tripartite division of words into nouns, verbs, and particles, along with their definitions and the criteria for identifying them, is a fundamental issue in Arabic grammatical studies. Since the establishment of this field in the second century, scholars have consistently referenced this classification in their analysis of the Holy Quran, as well as other ancient Arabic texts and poetry. They have sought to formulate precise definitions and establish clear criteria to distinguish these three categories.

University of Tehran

This study critically examines al-Farabi's logical approach to this tripartite classification, focusing on the definitions of its categories and the criteria for identifying their instances, with particular emphasis on the third category—particles. In his logical works, al-Farabi addresses this classification and accepts the grammatical scholars' divisions and definitions. However, he diverges from them significantly regarding specific instances. He excludes certain words—such as pronouns, relative pronouns, interrogative words, conjunctions, and some grammatical verbs (e.g., defective verbs)—from the categories of nouns and verbs, instead classifying them as meaning particles.

Research Findings

Al-Farabi adheres to the tripartite classification of words established by grammatical scholars and accepts their definitions of nouns, verbs, and particles. However, he notably diverges from grammarians in identifying "particles of meaning." In his logical treatises (Al-Farabi, 1988, 1: 32; 39; 391) and his works *Al-Alfaz al-Musta'milah fi al-Mantiq* (Al-Farabi, 1984: 44-56) and *Al-Huruf* (Al-Farabi, 1986: 63; 165; 181; 194), he reclassifies many words traditionally considered nouns and verbs as particles. In *Al-Alfaz al-Musta'milah*, he introduces a novel classification of particles, attributing its origin to Greek linguists (Al-Farabi, 1984: 44-56).

At the outset of his classification, al-Farabi acknowledges its departure from grammatical tradition. He argues that while grammarians classify words based on common language usage, his approach is grounded in the "precise language" of the sciences and disciplines. He categorizes particles into five types: "Khawalif" (substitutes), "Wasilat" (connectors), "Wasat" (intermediaries), "Hawashi" (margins), and "Ravabit" (relations) (Al-Farabi, 1984: 42)—a classification absent from grammatical literature. He maintains this framework consistently across his works, classifying terms such as conditional nouns, interrogatives, and relative pronouns as particles.

It appears that al-Farabi recognized inconsistencies in the definitions and identification criteria of the three-word categories. His commitment to logic and its principles, coupled with his insistence on the tripartite division, led him to prioritize definitional limits over identification criteria. As a result, he classifies all words whose meanings cannot be fully expressed without other words as particles, adhering to his strict definitional approach. This explains his classification of relative pronouns, conditional nouns, interrogatives, demonstratives, and pronouns as particles.

Conclusion

Al-Farabi has taken the simplest approach among various possible solutions—prioritizing "semantic independence" at the expense of other linguistic characteristics. However, even if we accept semantic independence as an inherent feature distinguishing particles from the specified nouns, this trait alone cannot serve as a definitive criterion for grouping them under a single category of "particles." Given the fundamental differences between conventional particles and these nouns, semantic independence—if truly inherent—should instead be viewed as a "common genus" rather than a strict classificatory boundary. In this case, words lacking semantic independence would be divided into two distinct categories:

particles and non-particles. This perspective aligns with the views of contemporary scholars such as Ibrahim Anis (1966: 281-262) and Mahdi Makhzoumi (1985: 63-46).

Ultimately, al-Farabi's unwavering adherence to the tripartite classification appears to have constrained his critical engagement with its validity. His assumption of its obviousness prevented him from reconsidering its foundations, thereby limiting his ability to develop an alternative framework for word classification—and, by extension, for sentence analysis.

Cite this article: Varzdar, K. (2025). A Critical Analysis of Al-Farabi's Perspective on Examples of Meaning Particles. *Philosophy and Kalam*, 58 (1), 5-27. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.

© The Author(s).

DOI:<https://doi.org/10.22059/jitp.2025.385340.523557>

In Press

تحلیل انتقادی دیدگاه ابونصر فارابی در باب مصادیق حروف معانی

کرامت ورزدار^۱

۱. دانش‌آموخته دکترا، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
رایانامه: keramat.varzdar@ut.ac.ir

چکیده

مسئله اساسی این پژوهش، تحلیل انتقادی دیدگاه فارابی در باب مصادیق «حروف معانی» در زبان عربی و هدف از آن نشان دادن ناکارآمدی نظر فارابی در این باب از طریق نقد منطقی تقسیم سه‌گانه الفاظ به اسم، فعل و حرف است. فارابی در آثار منطقی خود، تقسیم‌بندی سه‌گانه دانشمندان نحو از کلمه را می‌پذیرد و هر یک از اسم، فعل و حرف را بر اساس روش مرسوم آنها تعریف می‌کند؛ اما در مقام مصداق، تقسیم‌بندی نوینی از حروف ارائه می‌دهد. وی واژگانی همچون ضمایر، اسم‌های اشاره، موصول‌ها، اسم‌های استفهام و افعال ناقصه را از دایره اسامی و افعال خارج می‌کند و آنها را در ذیل «حروف» مندرج می‌کند. در این پژوهش نشان می‌دهیم: ۱- فارابی به درستی متوجه عدم پایبندی دانشمندان نحو به قوانین منطق تعریف بوده‌است و در مقام سلب به‌خوبی آنها را به چالش کشیده‌است؛ اما در مقام ایجاب به بیراهه رفته‌است و واژگان مذکور را در زمره حروف قلمداد کرده‌است؛ ۲- علت این اشتباه، پایبندی غیرمنطقی فارابی به تقسیم سه‌گانه کلمه و حصر اقسام کلمه در اسم، فعل و حرف است؛ ۳- تقسیم سه‌گانه مشهور از کلمه - چه بر اساس تعریف و چه بر اساس قید «خبر و مخبر عنه واقع شدن / نشدن» مبنای منطقی درستی ندارد و دارای حصر عقلی نیست؛ ۴- قید «عدم استقلال معنایی» را نمی‌توان فصل تمایز بخش «حروف معانی» از اسم و فعل دانست. بر اساس این انتقادات در پایان این پژوهش نشان می‌دهیم که برای تکمیل کار فارابی، باید خود را از چنبره تقسیم سه‌گانه رها سازیم و واژگان مذکور را در تقسیم‌بندی نوینی، قسیم اسم، فعل و حرف قرار دهیم.

کلیدواژه‌ها: حروف معانی، منطق تعریف، زبان‌شناسی، نحو، فارابی.

استناد: ورزدار، کرامت (۱۴۰۴). تحلیل انتقادی دیدگاه ابونصر فارابی در باب مصادیق حروف معانی. فلسفه و کلام اسلامی، ۵۸ (۱)، ۵-۲۷.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

© نویسندگان

DOI: <https://doi.org/10.22059/jitp.2025.385340.523557>

مقدمه

بررسی نسبت اندیشه و زبان و به تبع آن، تحلیل نسبت «قواعد اندیشه» (منطق) و «قواعد زبان» (نحو)، یکی از دغدغه‌های اصلی اندیشه ابونصر فارابی است (شهیدی، ۱۴۰۱: ۱۵۸-۱۳۶؛ قُرشی، ۱۳۹۱: ۶۳-۸۴). معلّم دوم در بیشتر آثار منطقی و متافیزیکی خویش به ارتباط میان «لفظ و معنا» و همچنین «نحو و منطق» توجّه کرده است و این مسئله را از زوایای گوناگونی مورد تحلیل و بررسی قرار داده است (فارابی، ۱۴۰۸، ج ۱: ۱۷-۱۴؛ همو، ۱۴۰۴: ۴۴-۴۱؛ همو، ۱۹۹۶: ۳۸-۳۴). «زبان» برای فارابی دارای اهمیت فراوانی است. وی برای اولین بار، با طبقه‌بندی هفت‌گانه دانش‌های زبانی، آنها را در مجموعه واحدی به نام «علم اللسان» قرار داد و «زبان‌شناسی» را به عنوان یک دانش به رسمیت شناخت (فهیمی ججاری، ۱۳۷۹: ۷۰).

به نظر می‌رسد اهمیت بیش از حد «زبان» در اندیشه فارابی و دغدغه بنیادین وی در باب بررسی نسبت «نحو» و «منطق»، ناشی از فضای فکری حاکم بر جامعه علمی زمانه فارابی است. مناظره سال ۳۲۰ (توحیدی، ۱۹۹۲: ۶۹) یا ۳۲۶ هجری قمری (توحیدی، ۲۰۱۷: ۱۱۹) میان ابوبشر متی بن یونس و ابوسعید سیرافی، نشان دهنده اختلاف نظرهای جدی دانشمندان، در باب اصالت دانش منطق یا نحو است و به خوبی فضای بغداد را به عنوان مرکز علمی قرن چهارم ترسیم می‌کند (Margoliouth, 1905: 79-129).

فارابی در باب نسبت منطق و نحو، دیدگاهی معتدل را اتخاذ می‌کند. از نظر وی، راهکار حلّ اختلاف میان دعوای نحوی و منطقی، پذیرش تعامل میان نحو و منطق است (فارابی، ۱۹۹۶: ۳۸-۳۴). وی معتقد است هرچند قوانین منطقی مربوط به فرازبان است و در بند زبانی خاص نیست؛ اما این قوانین فرازبانی همواره توسط زبانی خاص ابراز می‌شوند (همان). این امر نشان می‌دهد منطق دان برای بیان و تفهیم قواعد منطقی که وابسته به زبان خاصی نیست، نیازمند رعایت دستور زبان موضوعی، یعنی ملزم به رعایت قواعد نحوی زبانی است که آن را برای بیان قواعد منطقی و فرازبانی انتخاب کرده است (اژه‌ای، ۱۳۶۹: ۲۸-۱). عدم رعایت قوانین نحوی زبان موضوعی، خود منجر به پیدایش «مغالطات لفظی» در منطق می‌شود. مغالطاتی که از عدم توجّه میان پیوند عمیق لفظ و معنا پدید می‌آید.

از طرف دیگر، وی معتقد است هنگامی که موضوع تفکر و اندیشه ما بررسی ساختارهای یک زبان خاص است؛ ملزم به رعایت قواعد منطقی هستیم. به دیگر سخن، موضوع قواعد منطقی، «اندیشه» است و قوانین منطق قوانین حاکم بر «اندیشیدن» است. مهم نیست متعلّق اندیشه ما چیست؛ بلکه به محض اینکه بر روی مسئله‌ای می‌اندیشیم، و در صدد کشف مجهولی برمی‌آییم، ملزم به رعایت قوانین اندیشه هستیم (فارابی، ۱۴۰۸، ج ۱: ۱۸-۱۵). از این رو، اندیشیدن در باب ساختارهای یک زبان و کشف عناصر سازنده و قواعد آن، بی‌نیاز از قوانین منطقی نیست. درواقع، هرچند بررسی قواعد خاص

یک زبان برعهده دانشمندان نحوی است، اما این دانشمندان در کشف قوانین حاکم بر زبان-خصوصاً قوانین عامّ زبانی-ملزم به رعایت قوانین منطقی هستند (فارابی، ۱۹۹۶: ۳۶-۳۴).

با این توضیح آشکار می‌شود فارابی در دعوای میان نحویان و منطقیان، معتقد به نظریه سومی است که می‌توان آن را «نظریه تعاملی» نامید. منطق و نحو در برابر یکدیگر قرار نمی‌گیرند؛ بلکه هر یک از جهتی با دیگری تعامل می‌کند و از آن بهره می‌گیرد (ورستیگ، ۱۳۹۱: ۱۰۸-۹۷). دانش نحو به منطق‌دان کمک می‌کند تا با رعایت قوانین زبانی، قوانین منطقی را به درستی بیان کند و دانش منطق به زبان‌شناس کمک می‌کند تا از طریق رعایت قوانین منطقی، ساختارهای زبانی را به درستی کشف و ارائه کند.

یکی از مسائل با اهمیت در کشف ساختارهای زبان، تقسیم صحیح عناصر زبانی، دسته‌بندی صحیح آنها، و همچنین ارائه تعاریفی روشنی از اقسام است. به عنوان مثال هنگامی که دانشمند نحوی ساختار یک زبان خاص-همچون زبان عربی-را متعلق اندیشه خود قرار می‌دهد؛ در گام نخست به تقسیم و تعریف عناصر اصلی زبان مورد مطالعه خویش می‌پردازد. دانشمند نحوی برای ارائه تعاریف و تقسیم‌های صحیح، ملزم به رعایت قواعد تعریف و تقسیم در منطق است. دانشمندی که به تقسیم سه‌گانه کلمات در یک زبان قائل است ابتدا باید نوع تقسیم خویش-یعنی استقرایی یا عقلی بودن آن را-بیان کند و در صورت عقلی دانستن تقسیم مذکور ملزم است که حصر اقسام کلمه در سه‌گانه مذکور را نشان دهد و تعاریفی جامع و مانع از اقسام ارائه دهد.

تقسیم سه‌گانه کلمه به اسم، فعل و حرف؛ تعریف این سه و همچنین بیان علائم و معیارهایی برای تشخیص مصادیق آنها، یکی از مسائل بنیادین دانش نحو عربی است. دانشمندان علم نحو از زمان پایه‌گذاری این علم از قرن دوم و با بررسی متن قرآن کریم و سایر متن‌ها و اشعار کهن عربی (سلمانی و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۰۶) به این تقسیم و حصر آن اشاره کرده‌اند و تلاش کرده‌اند با ارائه تعریف و همچنین ارائه معیارها و ملاک‌هایی، مصادیق این سه‌دسته را از یکدیگر تفکیک کنند.

مسئله اساسی این پژوهش، تحلیل انتقادی مواجهه منطقی فارابی با تقسیم‌بندی سه‌گانه مذکور، تعاریف اقسام سه‌گانه و همچنین معیارهای تشخیص مصادیق آنها با تأکید بر قسم سوم یعنی «حروف» است. فارابی در آثار منطقی خویش به این تقسیم‌بندی و تعریف اقسام سه‌گانه پرداخته‌است و صحت تقسیم و تعریف دانشمندان نحوی را پذیرفته‌است؛ اما در مقام مصداق، با آنها اختلاف نظر جدی دارد. وی برخی از واژگان همچون ضمائر، موصول‌ها، اسم‌های استفهام، شرط و اشاره و همچنین برخی از افعال نحوی همچون افعال ناقصه را از دایره اسم و فعل خارج کرده‌است و آنها را در زمره حروف معانی قرار داده‌است.

بر اساس فرضیه این پژوهش، پایبندی فارابی به قوانین منطقی تعریف، علت بروز چنین اختلاف نظری میان وی و دانشمندان نحوی شده‌است. وی به درستی تشخیص داده‌است که با توجه به تعاریف اقسام سه‌گانه کلمه، واژگان مذکور در زمره اسم‌ها و افعال قرار نمی‌گیرند؛ اما به دلیل پایبندی به تقسیم

مشهور سه گانه، آنها را در زمره «حروف» قرار داده است. از نظر نگارنده قرار دادن واژگان مذکور در دسته حروف معانی منجر به درهم آمیختگی قوانین نحوی خواهد شد و راه درست، پس از خروج واژگان مذکور از دایره اسم ها و افعال، تحلیل انتقادی تقسیم بندی مشهور و گسترش اقسام کلمه است. راهی که فارابی با پایبندی اشتباهش به تقسیم بندی مذکور نیموده است و باعث شده است نظرات وی در نحو، جدی در نظر گرفته نشود و تغییری مبنایی در این دانش ایجاد نکند.

نگارنده برای اثبات فرضیه خود در این پژوهش، در گام نخست به گزارش آرای دانشمندان نحوی تا پایان قرن چهارم (پایان حیات فارابی) در باب تقسیم بندی مشهور، تعریف آنها از کلمات سه گانه و همچنین معیارهای تمایز بخش این اقسام از یکدیگر می پردازد؛ در گام دوم آرای فارابی را تحلیل می کند و در گام سوم ضمن نقد دیدگاه نحویان و فارابی در باب حصر تقسیم بندی سه گانه نشان می دهد که تعهد به قوانین منطقی تعریف و تقسیم، ما را ملزم به ارائه تقسیم نوینی از الفاظ می کند.

۱. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهشی در باب آرای فارابی پیرامون «حروف معانی» و ابتکارات زبان شناسی وی در این حوزه صورت نگرفته است. از طرفی، با اینکه در حوزه نقد نحو قدیم پژوهش هایی به زبان فارسی صورت گرفته است (رضایی و عباسی، ۱۳۹۰: ۱۴۲-۱۱۵؛ عیبات و عموری، ۱۳۹۸: ۵۷-۳۵)؛ اما این پژوهش ها ناظر به نقد تقسیم سه گانه کلمه نیستند. تنها پژوهش صورت گرفته به زبان فارسی در نقد تقسیم سه گانه کلمه، پژوهش طیبیان (۱۳۷۱: ۱۳۴-۱۱۹) است. وی با نقد تقسیم سه گانه، ارائه تقسیم بندی نوینی از کلمات را امری ضروری دانسته است. مظفری و خدامرادی (۱۴۴۳: ۱۵۲-۱۲۹) نیز پژوهشی را به زبان عربی در باب مدلول فعل از نظر برخی از معاصران به نگارش درآوردند؛ اما تمرکز این پژوهش نیز صرفاً به «فعل» اختصاص یافته است و نگارندگان به سرعت از تقسیم بندی سه گانه عبور کرده اند. فقر پژوهش در این حوزه به زبان فارسی، حاکی از عدم توجه زبان شناسان به این حوزه است و ضرورت پژوهش در این حوزه را دو چندان می کند.

در جهان عرب اما زبان شناسان برجسته ای به نقد تقسیم سه گانه پرداخته اند و تقسیم بندی های نوینی از کلمات ارائه کرده اند. ابراهیم انیس در کتاب خود (۱۹۶۶: ۲۸۱-۲۶۲) تقسیم بندی چهارگانه ای از الفاظ ارائه کرده است. وی با اضافه کردن قسمی تحت عنوان «ضمیر» واژگانی همچون ضمایر، اسامی اشاره، موصول ها، اسامی استفهام و اسامی شرط را در این قسم قرار داده است. مخزومی نیز با قراردادن واژگان مذکور در قسم چهارمی تحت عنوان «کنایات» (۱۹۸۵: ۶۳-۴۶) از تقسیم سه گانه عبور کرده است. تمام حسان در کتاب خود (۱۹۹۴: ۱۳۳-۸۶) با تقسیم کلمه به اسم، صفت، فعل، ضمیر، خالف، ظرف و ادات؛ تقسیمی هفت گانه از اقسام کلام ارائه داده است. سید مصطفی جمال الدین نیز، در پژوهش خود (۱۴۰۷: ۱۲۶-۱۰۵) علاوه بر نقد تقسیم های سه گانه، چهارگانه و هفت گانه، تقسیمی پنج گانه را از اقسام کلمه مطرح کرده است. نکته قابل توجه و مشترک

در تمامی این پژوهش‌ها، قرارنگرفتن واژگانی همچون اسامی شرط و استفهام، ضمائر، موصول‌ها، ضمائر و اسامی اشاره در تقسیم‌بندی سنتی سه‌گانه از واژگان است. از نظر این پژوهشگران، چنین واژگانی را نمی‌توان تحت یکی از سه عنوان اسم، فعل یا حرف طبقه‌بندی کرد؛ بلکه باید قسم یا اقسامی را به تقسیم سه‌گانه افزود و آنها را در آن اقسام قرار داد. در این پژوهش نشان می‌دهم اولین متفکری که به این نکته پی برده است «فارابی» است. وی با هوشمندی، واژگان مذکور را از دایره اسامی خارج کرد و نشان داد که نمی‌توان این واژگان را «اسم» شمرد؛ اما به دلیل پایبندی به تقسیم سه‌گانه، آنها را در زمره «حروف» قرار داد و نتوانست در هزار و صد سال پیش، مبنای جدیدی برای نحو پی بریزد.

۲. گزارش نظرات دانشمندان نحوی متقدم در باب تقسیم مشهور و تعریف اقسام سه‌گانه کلام

۲-۱. تطور تقسیم سه‌گانه کلمه از قرن دوم تا انتهای قرن چهارم

«الکتاب» اثر «سیبویه شیرازی» (سیبویه، ۱۴۱۰، ج ۱: ۹) و «مقدمه در نحو» اثر «خلف‌بن‌حیان بصری» (احمر بصری، ۱۳۸۱: ۳۵) کهن‌ترین کتب مربوط به دستور زبان عربی و مربوط به قرن دوم هجری است که امروز در دسترس ماست. در هر دو کتاب، تقسیم سه‌گانه کلمه به «اسم»، «فعل» و حرف به چشم می‌خورد. ابولعباس مبرّد، نحوی مشهور قرن سوم نیز در کتاب خویش همین تقسیم‌بندی را ذکر کرده است و آن را مربوط به «جنس زبان» و نه «نوع خاصی از زبان» دانسته است. از نظر وی، تقسیم کلمه به این سه قسم مختصّ زبان عربی نیست؛ بلکه در سایر زبان‌ها نیز این تقسیم وجود دارد (مبرّد، ۱۴۲۰، ج ۱: ۵۱).

سیبویه در «الکتاب» علاوه بر تقسیم سه‌گانه، حروفی را که قسیم اسم و فعل قرار می‌گیرند، «حروف دارای معنا» (جاء لمعنی) خوانده است و برخی از مصادیق این حروف را برشمرده است (سیبویه، ۱۴۱۰، ج ۱: ۹). قید «دارای معنا» به دلیل اشتراک لفظی واژه «حرف» است. این واژه دست کم مشترک لفظ میان دو معنای «حرف معجمی» و «حرف دارای معنا» است و دانشمندان نحو با دو قید «معجمی» و «دارای معنا» میان این دو معنای حرف تمایز قائل شده‌اند.

منظور از «حرف معجمی» آوایی است که در اثر تکانه‌هایی ناشی از اجزای دهان، به وجود می‌آید (فارابی، ۱۴۰۸، ج ۲: ۳۲). حروف معجمی دارای تعداد مشخصی نیست؛ اما زبان‌شناسان بر اساس کاربردهای این حروف در زبان‌های مختلف به تقسیم‌بندی آنها پرداخته‌اند. به عنوان مثال، حروف معجمی در زبان عربی به بیست‌وهشت حرف تقسیم شده است. منظور از «حرف» که قسیم اسم و فعل قرار می‌گیرد، حروف معجمی نیست؛ بلکه «حرف» در این تقسیم‌بندی به واژگانی دلالت دارد که دارای معنا هستند، اما معنای آنها متفاوت از معانی اسمی و فعلی است.

سیبویه پس از تقسیم‌بندی سه‌گانه کلمات، به تعریف منطقی آنها نمی‌پردازد؛ بلکه صرفاً با شمردن چند مصداق، این سه دسته را از یکدیگر متمایز می‌کند. از نظر وی آنچه دارای معنایی است؛ اما اسم

و فعل نیست، «حرف» است (سیبویه، ۱۴۱۰، ج ۱: ۹). وی هیچ توضیحی در باب تفاوت معنایی حروف با معنای اسمی و فعلی نمی‌دهد. عدم ارائه تعریفی روشن و متمایز از سه قسم و عدم بیان «وجه تقسیم»، دو ضعف منطقی نظریه سیبویه است. دو ضعفی که دانشمندان نحوی پس از وی-خصوصاً در قرن چهارم-تلاش کرده‌اند آنها را رفع کنند.

در قرن چهارم شاهد رشد و توسعه دانش نحو هستیم؛ به طوری که بسیاری از کتب پیشرفته نحوی در این قرن به نگارش درآمده‌اند. ابوسعید سیرافی-دانشمند معروف قرن چهارم-در شرح «الکتاب» به تفصیل، به شرح سخنان سیبویه در باب تمایز حرف از اسم و فعل پرداخته‌است و تلاش کرده‌است تا علاوه بر تعریف واژگان سه‌گانه، تفاوت معنایی اسم و فعل را نیز بیان کند. سیرافی به وجه تقسیم کلمه به واژگان سه‌گانه پرداخته‌است و به نظر می‌رسد آن را بدیهی دانسته‌است. از نظر وی عبارت «جاء لمعنی» در کلام سیبویه، به این امر دلالت دارد که حروف دارای نوعی از معنا هستند که تحقق آن معنا وابسته به اسامی و افعال است. وی معتقد است معنای حروف، اموری همچون «تأکید»، «نفی»، «عطف» و ... است و این معانی در اسم‌ها و افعال حادث می‌شود. به دیگر سخن، معنای حروف در اسم‌ها و افعال تحقق پیدا می‌کند درحالی که معنای اسم‌ها و افعال در خود آن‌ها حاصل می‌شود (سیرافی، ۱۴۲۹، ج ۱: ۱۴-۱۳).

سیرافی در ادامه شرحش، تلاش می‌کند تا با ارائه مثال، تفاوت معنایی حرف را با اسم و فعل آشکار کند. از نظر وی هنگام شنیدن واژگانی همچون «انسان» یا «قام» معنای مستقّلی در ذهن حاصل می‌شود؛ اما هنگامی که از معنای «من» پرسش می‌کنیم؛ معنایی در ذهن حاصل نمی‌شود مگر اینکه در پاسخ بگوییم: «معنای این واژه این است که به واسطه آن، جزء را از کل تبعیض دهیم». روشن است که معنای «جزء» و «کل» غیر از معنای «من» است؛ اما معنای «من» جز با تعقل واژه جزء و کل تعقل نمی‌شود.

با این تفسیر آشکار می‌شود معنای حروف، «بدون لحاظ غیر» یعنی بدون در نظر گرفتن اسم یا فعل، در ذهن حاصل نمی‌شود. واژه «من» به یک معنای مستقل دلالت نمی‌کند و از این جهت جز با درک معانی دیگر، تعقل نمی‌شود. سیرافی در ادامه دو نقش برای حروف معانی ذکر می‌کند. از نظر وی حروف معانی، یا معنای اسمی و فعلی را تغییر می‌دهند و یا معنایی را برای اسم یا فعل حادث می‌سازند که آن اسامی و افعال پیش از دخالت این حروف دارای این معنا نبودند. در هر صورت، حروف معانی معنای خود را در غیر خود آشکار می‌کنند و بدون تعقل غیر خود، معنای محصلی ندارند (سیرافی، ۱۴۲۹، ج ۱: ۱۴-۱۳).

یکی دیگر از آثار درخشان قرن چهارم، کتاب «علل التحو» اثر محمدبن عباس وزّاق است. این کتاب به خوبی گرایش‌های اعتزالی و تعقلی به نحو را نشان می‌دهد (رضایی و یاری، ۱۳۸۹: ۸۲-۸۱). جستجوی نگارنده نشان می‌دهد، ابن وزّاق اولین شخصی است که تلاش کرده‌است با ارائه «وجه تقسیم»، علت منطقی حصر کلمه در اقسام سه‌گانه را تبیین کند و به دانش نحو رنگ و بویی منطقی

بیخشد. از نظر ابن وِزّاق، «وجه تقسیم» کلمه به سه قسم، «دو قیدی» است. قید «خبر واقع شدن / نشدن» به همراه «خبر دادن از آن / ندادن از آن» (مُخْبِرٌ عَنْهُ) دو قیدی است که وی برای تقسیم سه‌گانه کلمه انتخاب کرده است. از نظر وی، کلمه یا هم خبر واقع می‌شود و هم مخبرٌ عنه که در این صورت اسم است. اگر چنین نباشد، یا نه خبر واقع می‌شود و نه از آن خبر داده می‌شود که در این صورت حرف است و یا اینکه خبر واقع می‌شود؛ اما از آن خبر داده نمی‌شود که در این صورت «فعل» است (ابن وِزّاق، ۱۴۲۹: ۱۸۳-۱۸۱).^۱

ابن وِزّاق پس از ارائه این معیار برای اثباتِ حصرِ کلمات در اقسام سه‌گانه، به تعریفِ اسم، فعل و حرف می‌پردازد. وی با الهام از منطق و تمایز قرار دادن میان «عرضی خاص» و «فصل»؛ دو قید «خبر واقع شدن / نشدن» و همچنین «مُخْبِرٌ عَنْهُ واقع شدن / نشدن» را فصلِ واژگان سه‌گانه محسوب نمی‌کند و تعریفِ اسم، فعل و حرف با چنین قیودی را، تعریفِ حدّی به‌شمار نمی‌آورد. ابن وِزّاق معتقد است که باید میان «خواصّ واژه» و «حدّ واژه» تمایز قرار داد. دو قید مذکور، از سنخِ خواصّ و عرضی‌های اقسام سه‌گانه است و فصلِ این اقسام محسوب نمی‌شود. از نظر وی، تعریفِ اسم عبارت است از «واژه‌ای که دلالت بر معنای مفردی دارد و همراهی با زمانی معین ندارد»؛ اما سایر امور همچون خبر و مخبرٌ عنه واقع شدن، ال، تنوین، اضافه، فاعل و مفعول واقع شدن (زجاجی، ۱۳۹۹: ۴۸)، صفت و موصوف واقع شدن، تصغیر، ندا (زجاجی، ۱۴۰۴: ۲) و ... که دانشمندانِ نحو برای اسم برشمرده‌اند، ویژگی‌ها و خواصّ اسم است که در تعریفِ حدّی اسم، وارد نمی‌شوند (ابن وِزّاق، ۱۴۲۹: ۱۸۹). «فعل» واژه‌ای است که به معنا و زمانی غیر از آن معنا دلالت می‌کند (همان: ۱۹۳) و حرف واژه‌ای است که دلالت بر معنایی در غیر خودش دارد (همان: ۱۹۴).

دیگر دانشمندانِ نحو قرن چهارم همچون ژمانی در کتاب «الحدود فی التَّحْوِ» (ژمانی، بی‌تا: ۴)؛ صیمری در «التَّبَصُّرَةُ وَ التَّذَكُّرَةُ» (صیمری، ۱۴۰۲: ۷۴) و ابن سراج در «الاصول فی التَّحْوِ» (ابن سراج، ۱۴۳۰، ج ۱: ۴۱) علاوه بر پذیرش تقسیم سه‌گانه و بیانِ دو قیدی «وجه تقسیم»، کمابیش همان تعریفِ پیشین را برای اقسام سه‌گانه کلمه ذکر کرده‌اند. ابن سراج نیز همچون ابن وِزّاق ویژگی «خبر واقع شدن و خبر آوردن» برای اسم‌ها؛ «صرفاً خبر واقع شدن» برای فعل‌ها و «نه خبر واقع شدن و نه خبر آوردن» برای حرف‌ها را از ویژگی‌های عرضی این کلمات قلمداد می‌کند. به دیگر سخن تعریفِ اسم، فعل و حرف با چنین خاصیتی، یک تعریفِ رسمی است که دلالت بر حدّ اسم و فعل ندارد. این امر نشان می‌دهد، وجه تمایز ذاتی اسم، فعل و حرف در نحوه دلالت آنها بر معانی‌شان نهفته است و سایر ویژگی‌های این سه کلمه در زمره ویژگی‌های عرضی محسوب می‌شود (ابن سراج، ۱۴۳۰، ج ۱: ۴۳).

^۱ باید توجه داشت که در جملاتی همانند «می‌زند، یک فعل است»، واژه «می‌زند» در معنای فعلی به‌کار نرفته است؛ زیرا می‌توان آن را با عبارتی همچون «این واژه» جانشین کرد و گفت: «این واژه، یک فعل است». تفاوت «می‌زند» در جمله «علی، می‌زند» با «می‌زند، یک فعل است» همچون تفاوت به‌کاربردن واژه‌ها در منطق مرتبه اول یا دوم است.

۲-۲. گزارش مهم و انتقادی ابن فارس در باب معیارهای نحویان برای تشخیص مصادیق اقسام سه گانه

احمد بن فارس آخرین دانشمند نحوی قرن چهارم است که بررسی آرای وی در موضوع مورد بحث، دارای اهمیت فراوان است. گزارش ابن فارس از جهات متعددی دارای اهمیت است. وی نه تنها آرای نحویان پیش از خود را گزارش داده است؛ بلکه پرده از وجود برخی اختلاف نظرهای دانشمندان نحو در باب تقسیم سه گانه و همچنین تعاریف و معیارهای شناخت مصادیق اسم، فعل و حرف برداشته است (ابن فارس، ۱۳۲۸: ۵۲-۴۹).

بنابر گزارش ابن فارس، آنچه از سیبویه در نزد عموم مشهور است، این است که وی اسم را «محدث عنه» می داند؛ اما به ارائه چنین تعریفی برخی از اسامی همچون «کیف» از دایره اسامی خارج می شوند. وی در ادامه، نظر مبرّد ادیب و لغوی مشهور قرن سوم را در باب دیدگاه سیبویه نقل می کند. به گزارش مبرّد، سیبویه اسم را کلمه ای می داند که فاعل واقع شدنش صحیح است. این معیار مورد اعتراض شاگردان سیبویه قرار می گیرد؛ زیرا کلماتی همچون «این»، «کیف»، «عند» و «حیث» در زمره اسامی به شمار می آیند؛ اما فاعل واقع نمی شوند. سیبویه با عدول از مبنای اولیه خویش، دلیل اسم بودن «این» و «کیف» را فتحه می داند. از نظر وی، فتحه ای که در انتهای این واژگان قرار می گیرد نشان دهنده اسم بودن آنهاست (همان: ۴۹).

ابن فارس پس از گزارش نظر سیبویه به نظر کسائی می پردازد. از نظر کسائی، اسم واژه ای است که وصف می شود. از نظر ابن فارس، این تعریف نیز جامع افراد نیست زیرا واژگانی همچون «کیف» و «این» اسم هستند؛ اما مورد توصیف قرار نمی گیرند. ابو ذکریا فردی دیگر است که ابن فارس به گزارش نظر وی پرداخته است. از نظر وی اسم واژه ای است که می تواند تنوین بگیرد، ال بگیرد و یا مضاف واقع شود. این معیار نیز قابل دفاع نیست؛ زیرا برخی از اسامی هیچ یک از این سه علامت را دارا نیستند. اخفش معیار دیگری برای اسم ارائه کرده است. از نظر وی واژه ای که می توان برای آن فعل یا صفت آورد و همچنین می توان آن را تنبیه یا جمع بست، اسم است. این معیار نیز از نظر ابن فارس پذیرفتنی نیست (همان: ۵۰).

گروهی دیگر می پندارند که اسم، واژه ای است که حروف خفص بر آن وارد می شود و این نظر به هشام منسوب است. قول دیگر آن است که اسم منادی واقع می شود. از نظر ابن فارس تمامی این نظرات، با اسم دانستن «کیف»، «این» و همچنین با اسم دانستن «إِذَا» و «إِذَا» در نقیض «ظرف زمان» در تعارض است. ابن فارس در ادامه از ابو عثمان مازنی روایتی را نقل می کند که وی در باب علت اسم دانستن «إِذَا» از مشاهیر ادب عرب پرسش می کند و اکثر آنها جوابی به وی نمی دهند. تنها فردی که به این پرسش پاسخ می دهد «ریاشی» است که دلیل اسم دانستن «إِذَا» را «ظرف» بودن آن می داند. قول دیگری که ابن فارس آن را گزارش می کند قول مبرّد است. از نظر مبرّد، هر آنچه حرف جرّ بر سر آن بیاید اسم است (مبرّد، ۱۴۲۰، ج ۱: ۵۱). ابن فارس این قول را نیز ناتمام می داند و «إِذَا» را مثال

نقضی برای آن برمی‌شمارد. ابن فارس پس از این گزارش در باب معیارهای اسم، بیان می‌کند که هیچ یک از این معیارها از مثال نقض در امان نیست (ابن فارس، ۱۳۲۸: ۵۱-۵۰).

در باب افعال نیز دشواری دیگری وجود دارد. بنابر گزارش ابن فارس، سیبویه فعل را واژه‌ای می‌داند که از اسم اخذ شده است و دلالت بر زمان دارد. این معیار با «لیس»، «بئس»، «نعم» و «عسی» در معرض نقد قرار می‌گیرد. در گزارش انتقادی ابن فارس، پایبندی وی به قوانین منطقی آشکار است. به عنوان مثال از نظر وی پذیرفته نیست که فردی بگوید که این معیارها، معیار اکثری است و شامل اکثر افعال می‌شود (نه تمام آنها)؛ زیرا معیار صحیح معیاری است که نه شامل مصادیقی مازاد بر محدود شود و نه معیاری تنگ‌تر از دایره مصادیق محدود باشد. به بیان منطقی، معیار صحیح معیاری است که جامع افراد و مانع اغیار باشد. وی در نهایت معیار کسائی را می‌پذیرد که بر اساس آن، فعل، واژه‌ای است که دلالت بر زمانی دارد (ابن فارس، ۱۳۲۸: ۵۲).

ابن فارس در باب حرف نیز به دو نظر سیبویه و شاگرد وی «اخفش» پرداخته است. بنابر گزارش وی، اخفش حرف را واژه‌ای می‌داند که آوردن فعل و صفت برای آن صحیح نیست و نمی‌توان آن را تثنیه کرد و جمع بست و همچنین نمی‌توان آن را صرف کند. ابن فارس نظر سیبویه را در باب حرف ترجیح می‌دهد. وی در تفسیر نظر سیبویه، حرف را واژه‌ای می‌داند که دارای معنایی است که آن معنا، معنای اسمی و فعلی نیست؛ به عنوان مثال زمانی که حرف «هل» را بر سر «زید منطلق» می‌آوریم و عبارت «هل زید منطلق» را می‌سازیم؛ با واژه «هل» به معنایی دلالت می‌کنیم که آن معنا در «زید» و «منطلق» وجود ندارد (همان: ۵۳). این گزارش ابن فارس نشان می‌دهد نحویان خود به وجود اشکالاتی در باب تقسیم سه گانه کلمه، تعریف آنها و ارائه معیارهایی جامع و مانع برای تشخیص آنها پی برده بودند؛ به طوری که هر معیار پیشنهادی با مثال‌های نقض روبرو می‌شد؛ اما آنها با اصرار بر صحت تقسیم سه گانه، همچنان به دنبال حفظ این تقسیم و یافتن معیارهایی تام برای تشخیص اقسام از یکدیگر بودند.

۲-۳. جمع بندی نظرات دانشمندان نحوی تا قرن چهارم

با نگاه به آرای دانشمندان نحوی تا قرن چهارم مشخص می‌شود اکثر این اندیشمندان تقسیم سه گانه از کلمه را پذیرفته اند و در صحت آن تشکیک نکرده اند. آنها همچون ابن وراق تلاش کرده اند تا معیاری منطقی برای حصر عقلی اقسام سه کلمه در سه قسم ارائه دهند. اکثر معیارهای پیشنهاد شده توسط نحویان با مثال نقض روبرو می‌شد و تنها معیار قوی که مورد پذیرش بیشتر آنها بود، تقسیم کلام بر اساس دو قید «خبر» و «مُخبر عنه» واقع شدن در جمله است. نکته دیگر در بررسی آرای دانشمندان نحوی قرن چهارم، توجه آنها به منطق و قوانین منطقی است. آنها در آرای خود از قوانین «منطق تعریف» استفاده کرده اند و تلاش کرده اند با ارائه معیارهایی جامع و مانع، اقسام سه گانه کلمه را از یکدیگر بازشناسند.

اکثر دانشمندان نحوی در تعریف حدی کلمات سه‌گانه به نحوه دلالت این واژگان به معانی توجه کرده‌اند. بر این اساس، واژگان دارای معنا اگر به معنای «مستقلی» دلالت نکنند؛ بلکه معنایشان در پیوند با غیر تعقل شود، «حرف» محسوب می‌شوند. اگر صرفاً به معنای مستقلی دلالت کنند و به زمان وقوع معنا دلالت نکنند، اسم هستند و اگر علاوه بر دلالت بر معنای مستقل، به زمان وقوع دلالت نیز دلالت کنند، «فعل» محسوب می‌شوند.

۳. گزارش نظرات فارابی در باب تقسیم مشهور، تعریف اقسام سه‌گانه و مصادیق آن

۳-۱. تقسیم سه‌گانه لفظ و تعریف اقسام از دیدگاه فارابی

فارابی در آثار منطقی خویش همچون رساله «التوطئه فی المنطق» و «الالفاظ المستعملة» تقسیم‌بندی مشهور نحویان را پذیرفته‌است. تقسیم‌بندی فارابی، تقسیم‌بندی بنیادین‌تری نسبت به تقسیم‌بندی نحویان است. وی ابتدا لفظ را به لفظ دال و غیردال تقسیم کرده‌است و سپس به بیان اقسام لفظ دال پرداخته‌است. مُراد وی از «الفاظ دال»، الفاظی است که دلالت بر معنایی دارند و در برابر الفاظ غیردال قرار می‌گیرند که دلالت بر هیچ معنایی ندارند.

از نظر فارابی، الفاظ دال به دو قسم الفاظ مفرد و الفاظ مرکب تقسیم می‌شوند. لفظ مفرد، لفظی است که یا دارای اجزاء نیست و یا اینکه دارای اجزاء است، اما جزء آن لفظ، به جزء معنا دلالت نمی‌کند؛ در حالی که لفظ مرکب، لفظی است که علاوه بر اینکه دارای اجزاء است، اجزایش نیز به اجزای معنا دلالت دارند. مقسمی که به اسم، فعل و حرف تقسیم می‌شود؛ «لفظ دال مفرد» است. فارابی در رساله التوطئه در تقسیم اولیه از روش ثنائی بهره برده‌است؛ اما در تقسیم لفظ مفرد به اقسام سه‌گانه، این شیوه را حفظ نمی‌کند و اقسام را در کنار یکدیگر ذکر می‌کند:

«برخی از الفاظ دال مفرد و برخی دیگر مرکب و غیر مفرد هستند. الفاظ دال مفرد سه‌گانه

دارند: اسم، ادات و کلمه» (فارابی، ۱۴۰۸: ۱ / ۲۲).

وی در «الالفاظ المستعملة» نیز تقسیمی ثنائی از الفاظ دال ارائه نمی‌کند و اقسام را در کنار یکدیگر ذکر می‌کند:

«همانا برخی از الفاظ دال اسم، برخی کلمه ... و برخی مرکب از اسم‌ها و کلمه‌ها هستند... نحویان گروهی از الفاظ دال را که برای دلالت بر معنایی وضع شده‌اند، حروف نامیده‌اند» (فارابی، ۱۴۰۴: ۴۲).

فارابی پس از پذیرش تقسیم سه‌گانه مشهور، در فصل پنجم رساله توطئه به تعریف اقسام می‌پردازد. اسم «لفظی مفرد است که دلالت بر معنایی دارد؛ معنایی که می‌توان آن را به تنهایی و به خودی خود فهم کرد؛ بدون اینکه با ذات، ساختار یا شکلش به زمان وقوع آن معنا دلالت

داشته باشد». کلمه یا همان فعل «لفظی مفرد است که دلالت بر معنایی دارد؛ معنایی که می‌توان آن را به تنهایی و به خودی خود فهم کرد و با ذات، ساختار یا شکلش به زمان (وقوع) آن معنا دلالت دارد». ادات یا همان حرف «لفظی مفرد است که دلالت بر معنایی دارد؛ معنایی که نمی‌توان آن را به تنهایی و به خودی خود فهم کرد؛ بلکه هنگامی آن معنا ادراک می‌شود که لفظ با اسم، فعل یا با اسمی و فعلی همراه شود؛ همانند «مِن»، «علی» و شبیه چنین الفاظی در کلام مان» (فارابی، ۱۴۰۸: ۱ / ۲۲). وی در «الالفاظ المستعملة» تعریفی مختصرتر از سه قسِم مذکور ارائه می‌دهد. اسم «لفظ مفردی است که دلالت بر معنایی مشخص دارد؛ بدون اینکه با ذات خود دلالت بر زمان معنی داشته باشد». کلمه «لفظ مفردی است که هم بر معنایی مشخص و هم بر زمان آن معنا دلالت دارد». حرف «لفظ مفردی است که برای دلالت بر معنایی وضع شده است» (فارابی، ۱۴۰۴: ۴۲).

هرچند تعاریف فارابی در دو رساله مذکور، چندان تفاوتی برای تفاوت دانشمندان نحو ندارد؛ اما تأمل در شباهت‌ها و تفاوت‌های ظریف این تعاریف می‌تواند در فهم تعاریف وی از اقسام سه‌گانه - خصوصاً تعریف حرف - مفید فایده باشد. با توجه به مسئله این پژوهش، نگارنده از تحلیل تفاوت‌های معنای اسمی و معنای فعلی صرف نظر می‌کند و صرفاً به تحلیل تمایز معنای حرفی از معنای اسمی و فعلی می‌پردازد.

۲-۳. تمایز معنای حرفی از معنای اسمی و فعلی در اندیشه فارابی

از نظر معلّم دوم، تفاوت در معنای الفاظ و نحوه دلالت الفاظ بر معنا، فصلی منطقی اقسام سه‌گانه لفظ را می‌سازد و بدون توجه به معنا و نحوه دلالت الفاظ بر آن معنا، نمی‌توان تمایزی ذاتی میان آنها قرار داد. با توجه به این نکته، تمایز «حرف» با «اسم و فعل» را باید در معنای حرفی و نحوه دلالت حرف بر معنایش جست‌وجو کرد.

فارابی در التوطئه، تمایز معنای حرفی را در این می‌داند که فهم معنای حرفی در گرو پیوند حرف با یکی از دو قسِم دیگر لفظ یعنی اسم و فعل در کلام است. به دیگر سخن، صرف به کار بردن حرف به تنهایی برای فهم معنای آن کفایت نمی‌کند؛ بلکه معنای یک حرف هنگامی فهم می‌شود که در پیوند با دو قسِم دیگر لفظ در کلام به کار رود. این در حالی است که معنای اسمی و معنای فعلی، به تنهایی قابل فهم است. به صرف به کار بردن اسم‌هایی همچون «انسان»، «زید» و همچنین افعالی همچون «رفت» و «می‌رود» معنایی در ذهن حاصل می‌شود؛ اما با شنیدن واژگانی همچون «از»، «به» یا «در»؛ معنایی در ذهن حاصل نمی‌شود؛ مگر اینکه اسم یا فعلی و یا جمله‌ای مرکب از آنها را به این حروف اضافه کنیم. به عنوان مثال حروف مذکور در عباراتی همچون «از تهران به مشهد»؛ و «در کلاس» دارای معنای قابل فهم هستند. این تحلیل فارابی، عیناً در برخی از کتاب‌های نحوی موجود است (اعلم شنتمری، ۱۴۲۷: ۸) و فارابی در باب تعریف حدی کلمات سه‌گانه اختلافی با نحویان ندارد.

دانشمندان نحوی نیز معنای حرفی را معنایی «فی غیره» می‌دانند؛ زیرا معتقدند معنای حرفی در پیوند حرف با غیر خود، آشکار می‌شود.

با این وجود، فارابی در رساله‌الالفاظ از چنین قیودی در تعریف بهره نمی‌گیرد. وی در این رساله تفاوت معنایی حروف با اسامی و افعال را در «تعیّن» و «ابهام» می‌جوید. تفاوت معنایی حروف با اسامی و افعال، تفاوت معنای معرفه و معنای نکره است. فارابی در تعریف حروف از «معنی» و در تعریف اسامی و افعال از «المعنی» است. حروف دارای معنایی هستند که آن معنا در ذهن از ابهام برخوردار است؛ در حالی که اسامی و افعال معنایی واضح و متعیّن دارند. آدمی با شنیدن حروف تشخیص می‌دهد که این حروف دارای معنایی است؛ به همین خاطر حروف در زمره الفاظ دالّ قرار می‌گیرند و از الفاظ بی‌معنا متمایز می‌شوند؛ اما با اینکه ذهن آدمی حروف را دارای معنا می‌داند؛ توانایی درک متعیّن آن معنا را ندارد؛ در حالی که همین ذهن به هنگام شنیدن اسامی و افعال، معنای معینی از آنها را تصوّر می‌کند (فارابی، ۱۴۰۴: ۴۲).

به نظر می‌رسد دو تعریف فارابی از «حروف» در تعارض و ناسازگاری با یکدیگر نیست. حدّ مشترک دو تعریف آن است که حروف به تنهایی دارای «معنای متعیّن و مستقلّ» در ذهن نیستند. تعریف دوم، صرفاً تأکید بر این نکته است که چنین نیست که حروف در حالت استقلال هیچ معنایی نداشته باشند؛ بلکه واضح لغات برای حروف معنایی را جعل کرده است و آدمی که با زبان آشنایی دارد تفاوت معناداری و بی‌معنایی را میان حروف و الفاظ غیردالّ درک می‌کند؛ اما تعیین این معنا و حصول آن در ذهن، وابسته به پیوند حروف با عناصر اسمی و فعلی در جمله است.

۳-۳. طبقه‌بندی نوین فارابی از مصادیق حروف معانی

تاکنون آشکار شد که فارابی به تقسیم سه‌گانه دانشمندان نحو و تعریف آنها از اسم، فعل و حرف پایبند است؛ اما در کمال تعجب وی در باب مصداق‌شناسی «حروف معانی» با نحویان اختلاف جدی دارد و در رساله‌های منطقی (فارابی، ۱۴۰۸، ج ۱: ۳۲، ۳۹، ۳۹۱) و همچنین دو کتاب «الالفاظ المستعملة» (فارابی، ۱۴۰۴: ۵۶-۴۴) و «الحروف» (فارابی، ۱۹۸۶: ۶۳، ۱۶۵، ۱۸۱، ۱۹۴) بسیاری از مصادیق اسم و فعل در نحو را در ذیل حروف مندرج می‌کند. وی در الالفاظ المستعملة تقسیم‌بندی نوینی از حروف ارائه کرده است و معتقد است که این تقسیم‌بندی را از زبان‌شناسان یونانی وام گرفته است (فارابی، ۱۴۰۴: ۵۶-۴۴).

فارابی در ابتدای تقسیم‌بندی خود اذعان می‌کند که این تقسیم‌بندی، با تقسیم‌بندی نحویان متفاوت است؛ اما وی معتقد است نحویان در تقسیم‌بندی خود به زبان عرفی توجه کرده‌اند درحالی که ملاک وی در این تقسیم‌بندی، «زبان دقی» است که در صناعات و علوم به کار می‌رود. وی حروف را به پنج قسم «خوالف» (جانشین‌ها)، «واصلات» (پیونددهنده‌گان)، «واسطه» (میانجی)، حواشی (کناره‌ها) و روابط تقسیم کرده است (فارابی، ۱۴۰۴: ۴۲). چنین تقسیم‌بندی در آثار نحوی دیده

نمی‌شود. مراد وی از «خوالف» واژگانی همچون ضمیر و اسامی اشاره است که جانشین و جایگزین اسم می‌شوند. «واصلا» واژگانی هستند که در جمله نقش «پیونددهنده» را ایفا می‌کنند. موصول‌ها و واژگان دال بر ندا همچون «ایها» در ذیل این گروه مندرج می‌شوند. حروف حواشی حروفی هستند که در حاشیه جمله (معمولاً ابتدای جمله) به کار می‌روند. فارابی اسامی استفهام همچون کم، کیف، ای، ما و ... و همچنین سورهای منطقی همچون «کل» و «بعض» را در طبقه حروف حواشی قرار می‌دهد. وظیفه «روابط» ایجاد پیوند میان دو جمله است. فارابی اسامی شرط را در کنار حروف شرط در این گروه قرار می‌دهد (فارابی، ۱۴۰۴: ۵۶-۴۴).

فارابی در سایر آثار خویش به تقسیم‌بندی مذکور وفادار است و هر جا که از واژگانی همچون اسامی شرط، استفهام، موصول‌ها و ... استفاده کرده است آنها را در ذیل حروف قلمداد کرده است. برای روشن شدن بحث، به فهرست‌بندی اسامی و افعال نحوی که فارابی آنها را در ذیل «حروف» گنجانده است می‌پردازم:

۱. اسامی استفهام: فارابی در جای جای آثار خویش خصوصاً در «الحروف» (فارابی، ۱۹۸۶: ۱۶۵؛ ۱۸۱؛ ۱۹۴) اسامی استفهام را «حروف استفهام» خوانده است. وی معتقد است واژه «ای» حرفی پرسشی است که برای تمییز به کار می‌رود (فارابی، ۱۴۰۸: ۱ / ۳۲). حرف «ما» در پرسش‌هایی به کار می‌رود که آدمی به دنبال فهم چیزی است که یک اسم به آن دلالت می‌کند و حرف «کیف» در پرسش‌های علمی حاکی از ساختار و شکل یک شیء به کار می‌رود (همان: ۳۹). معلّم دوم در الالفاظ المستعملة نیز اسامی استفهام را در زمره حروف حواشی قرار داده است (فارابی، ۱۴۰۴: ۴۵-۵۱).

۲. اسامی اشاره: فارابی در الالفاظ المستعملة، الفاظ اشاره همچون «ذلک» و «تلك» را در زمره حروف محسوب کرده است. وی معتقد است، این الفاظ «اسم» نیستند؛ بلکه جانشین اسم محسوب می‌شوند و می‌بایست در زمره حروف خوالف قرار گیرند (همان: ۴۴).

۳. ضمائر: به همان دلیل که الفاظ اشاره اسم محسوب نمی‌شوند؛ ضمائر نیز از زمره اسامی خارج می‌شوند و در دایره حروف قرار می‌گیرند. ضمائر جانشین اسم‌اند و نمی‌توان آنها را در زمره اسامی دانست (همان: ۴۴).

۴. موصول‌ها: فارابی معتقد است موصولات برای پیوند میان اسامی و افعال به کار می‌روند و خود اسم نیستند؛ بلکه باید در زمره حروف قرار گیرند. همچنین الفاظ دال بر ندا همانند «ایها» در زمره حروف واصل محسوب می‌شوند (همان).

اسامی شرط: فارابی علاوه بر حروف شرط نحوی همچون «إن» و «لَمّا»؛ سایر اسامی شرط همچون «کَلَمّا»، «کَلَمّا کان»، «مَتی کان»، «اذ / إذا» و ... را در زمره حروف رابط قلمداد کرده است (همان: ۵۶-۵۴).

۱. کَل و بعض: معلم دوم معتقد است دو واژه «کَل» و «بعض» بیان‌کننده شمول حکم برای موضوع هستند؛ به همین خاطر این دو واژه را نمی‌توان از سنخ اسمی دانست؛ بلکه باید آنها را در زمره حروف حواشی محسوب کرد (همان: ۴۴).

۲. افعال ناقصه: فارابی در آثار مختلف خویش به بحث در باب «کان» پرداخته است. وی معتقد است «کان» و سایر کلمات (افعال) وجودی همچون «یوجد» در جمله به دو شکل به کار می‌روند. در زمانی که کلمات وجودی بر سر اسم مفرد وارد می‌شوند دارای معنای مستقل هستند و می‌بایست در زمره افعال قرار بگیرند؛ اما هنگامی که آنها بر سر جمله وارد می‌شوند؛ عملکردی جز پیوند خبر به مبتدا ندارند و در این صورت دارای معنای حرفی هستند (فارابی، ۱۴۰۸، ج ۲: ۳۲؛ ۱۳۹-۱۴۰). وی «لیس» را نیز در زمره ادات نفی برشمرده است (فارابی، ۱۴۰۸، ج ۱: ۹۸).

۴. بررسی انتقادی دیدگاه فارابی و دانشمندان نحو در باب تقسیم سه‌گانه

تاکنون آشکار شد که معلم دوم، با اینکه به تقسیم سه‌گانه کلمه باور دارد؛ اما بسیاری از اسمی و برخی از افعال را از دایره اسم و فعل خارج می‌کند و آنها را در ذیل «حروف» مندرج می‌کند. همان‌طور که در پیشینه پژوهش بیان شد، نکته جالب توجه در این باب، شباهت فراوان نظر فارابی با نظر دانشمندان نحوی معاصر در مقام «سلب» است. فارابی همانند اندیشمندان معاصر، ضمائر، موصول‌ها، اسمی شرط، اشاره و استفهام را از دایره اسمی خارج کرده است. تفاوت نظر وی با اندیشمندان معاصر در مقام «ایجاب» است. فارابی این واژگان را از «اسم» به «حرف» منتقل ساخته است؛ درحالی‌که دانشمندان نحوی معاصر با برهم‌زدن تقسیم سه‌گانه، تقسیم‌هایی چندگانه از کلمات ارائه داده‌اند.

به طور کلی می‌توان گفت در باب تقسیم کلمه سه نظریه وجود دارد. نظریه اول، همان نظریه اکثر دانشمندان نحوی است که بر اساس آن، نه تنها تقسیم سه‌گانه از کلمه تقسیمی صحیح است؛ بلکه واژگان مذکور را باید در زمره اسمی قرار داد. نظریه دوم، نظریه فارابی است که در آن به تقسیم سه‌گانه پایبند می‌مانیم؛ اما واژگان مذکور را به همراه افعال ناقصه در زمره حروف قرار می‌دهیم. بر اساس نظریه سوم، تقسیم سه‌گانه مبنای درستی ندارد و ما نیازمند برهم‌زدن تقسیم سه‌گانه و ارائه تقسیم‌هایی چهارگانه، پنج‌گانه یا بیشتر از کلمات هستیم. نگارنده در داوری خود به نظریه سوم گرایش دارد. پیدایش مثال‌های نقض فراوان در معیارهای ارائه‌شده از سوی دانشمندان نحوی، نشان‌دهنده نقض تقسیم سه‌گانه است. ذکر این نکته پیش از شروع نقد نظریه اول و دوم ضروری است که ارائه تقسیم نویی از واژگان، نیازمند پژوهشی مستقل است و نگارنده در این پژوهش صرفاً به دنبال نقد تقسیم سه‌گانه و به تبع آن نقد نظریه اول و دوم است.

۴-۱. عدم حصر منطقی تقسیم سه گانه بر اساس تعاریف

اولین نقدی که به تقسیم سه گانه کلمه باز می گردد؛ عدم حصر عقلی این تقسیم چه بر اساس تعاریف نحویان از اقسام کلمه و چه بر اساس معیاری است که آنها در تشخیص این اقسام ذکر کرده اند. پیش از این گذشت که اکثر نحویان اشتراک ذاتی اسم و فعل و افتراق ذاتی آنها را از حرف، «استقلال معنایی» می دانند و تفاوت آن دو را در دلالت بر زمان می دانند. بر این اساس، کلمه اگر به معنای مستقلی دلالت نداشته باشد «حرف»؛ اگر به معنای مستقلی همراه زمان دلالت داشته باشد؛ «فعل» و اگر به معنای مستقلی بدون زمان دلالت داشته باشد، «اسم» نامیده می شود.

این تقسیم حصر عقلی ندارد زیرا می توان فرض کرد کلمه ای به زمان دلالت داشته باشد؛ اما معنای مستقل نداشته باشد. به عنوان مثال «کان» ناقصه یکی از واژگانی است که دلالت بر معنای مستقلی ندارد؛ اما دلالت بر زمان دارد. ابن بوجه در تعلیقاتی که بر رساله های منطقی فارابی نگاشته است با هوشمندی به این نکته توجه کرده است و «کن ناقصه» و سایر افعال وجودی را دارای معنای حرفی به شمار آورده است که به صرف دلالت بر زمان در زمره افعال شمرده شده اند (ابن بوجه، ۱۴۰۸: ۱۲). این امر نشان می دهد اگر بخواهیم کلمات را بر اساس تعاریف اقسام سه گانه، تقسیم کنیم؛ تقسیم ما حصر عقلی نخواهد داشت و می توان شق چهارمی را در نظر گرفت.^۲

۴-۲. عدم حصر منطقی تقسیم سه گانه بر اساس معیار

همان طور که پیش از این بیان شد، اکثر نحویان دو قید «خبر و مخبر عنه واقع شدن / نشدن» را مبنای تقسیم کلمه و حصر آن قرار داده اند. به نظر می رسد تقسیم کلمات بر اساس این معیار نیز، حصر عقلی ندارد؛ زیرا می توان -درست برعکس فعل- کلمه ای را فرض کرد که مخبر عنه واقع می شود؛ اما خبر واقع نمی شود.

ممکن است نحویان بگویند چنین حالتی، مصداقی در زبان عربی ندارد. در پاسخ گفته می شود اولاً در زمانی که ادعا می کنیم تقسیم از حصر عقلی برخوردار است؛ همین که نشان دهیم حالت چهارمی وجود دارد در نقد تقسیم کفایت می کند. ثانیاً «ضمایر متصل مرفوعی» را می توان مثال نقض تقسیم سه گانه و در شق چهارم گنجانید؛ زیرا این ضمایر صرفاً «مخبر عنه» واقع می شود و در زبان عربی هرگز خبر واقع نمی شوند.^۳

^۲. باید توجه داشت که واژه «کان» دارای دو معنای تام و ناقص است. تردیدی نیست که «کان» در معنای تام آن که به معنای «تحقق داشتن» و «موجود بودن» است، یک «فعل» است؛ اما بحث بر سر معنای ناقص آن است. همان طور که در کتاب های نحوی توضیح داده شده است، این واژه در کاربرد ناقصه، نقض معنایی دارد و نمی تواند به صورت مستقل بر معنایی دلالت کند.

^۳. ممکن است گفته شود در جملاتی همانند «اولئك ذهبوا»، ضمیر متصل مرفوعی به عنوان جزئی از خبر واقع شده است. در پاسخ به این اشکال خواهیم گفت منظور از «خبر واقع شدن» این نیست که ضمیر همراه با فعل خبر واقع شود؛ بلکه مراد این است که ضمیر بتواند به صورت مستقل و بدون نیاز به اضافه شدن به اموری دیگر خبر واقع شود.

۴-۳. ناسازگاری میان تعریف حدی و معیار تشخیص اقسام سه‌گانه

تاکنون آشکار شد که تقسیم سه‌گانه از کلمه-چه بر اساس تعریف چه بر اساس معیار مشهور-دارای حصر منطقی و عقلی نیست و می‌توان شقّ چهارمی را برای این تقسیم در نظر گرفت. نقد جدی دیگر به تقسیم سه‌گانه وجود تناقض و پارادوکس میان «تعاریف اقسام» و «معیارهای تشخیص اقسام» است.

نحویان معتقدند اسامی دارای معنای مستقل هستند؛ بدین معنا که فهم معنای یک اسم وابسته به حضور سایر واژگان در جمله نیست. با چنین تعریفی، دست کم اسامی مبنی همچون ضمائر، اسامی اشاره، شرط، موصول و استفهام از دایره اسم خارج می‌شوند؛ زیرا هیچ یک از این واژگان دارای معنای مستقل نیستند و معنای آنها جز با سایر واژگان جمله تأمّ نمی‌شود و از این جهت به حروف شباهت دارند (ابن عقیل، بی‌تا: ۱۲-۱۱). از طرفی واژگان مذکور در جمله نقش می‌گیرند و خبر یا مٌخبر عنه واقع می‌شوند. بر این اساس این واژگان بر اساس تعریف باید در زمره حروف محسوب شوند و براساس معیار، باید در زمره اسامی قرار گیرند. این نقد نشان می‌دهد میان تعاریف و معیارهای اقسام سه‌گانه ناسازگاری وجود دارد.

۴-۴. تبیین مختار از دیدگاه فارابی و نقد آن

از نظر نگارنده فارابی متوجه این ناسازگاری میان تعریف و معیار تشخیص کلمات سه‌گانه بوده‌است. تعهد فارابی به منطق و قوانین منطق از یک جهت و اصرار وی بر حفظ تقسیم سه‌گانه منجر به این شده‌است که وی تعریف حدی را بر معیار-یعنی تعریف رسمی-ترجیح دهد و واژگان را بر اساس تعاریف حدی اقسام سه‌گانه دسته‌بندی کند. بر این اساس، وی تمامی واژگانی را که معنای آنها جز با سایر واژگان تمام نمی‌شود به دلیل پایبندی به تعریف حدی، در زمره «حروف» قرار داده‌است.

تبیین نگارنده از قرار گرفتن موصول‌ها، اسامی شرط، استفهام، اشاره، ضمائر و کان ناقصه در زمره حروف، همین پایبندی فارابی به تعریف حدی از «حرف» است. به دیگر سخن، فارابی در مواجهه با ناسازگاری تعریف حدی و رسمی، موضعی حذف‌گرایانه انتخاب می‌کند و به جای تأمل جدی‌تر در بنیادهای تقسیم سه‌گانه، معیارهای تشخیص کلمات سه‌گانه و تعاریف رسمی آنها را به پای تعریف حدی آنها ذبح می‌کند. تعریف حدی از «فصل» انتزاع می‌شود درحالی که معیارها یا همان تعاریف رسمی از «خواص»، «اعراض» و «ویژگی‌ها» اخذ می‌شود. روشن است که قدرت «فصل» به مراتب بالاتر از «اعراض» است؛ زیرا «فصل» بر خلاف «اعراض» ذاتی موضوع و سازنده ذات است.

پایبندی فارابی به قواعد منطق تعریف تحسین برانگیز است؛ اما به نظر می‌رسد موضع حذف‌گرایانه وی نسبت به معیارهای تقسیم‌بندی نحویان قابل پذیرش نباشد. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های حروف «عدم پذیرش نقش» در جمله است. با پذیرش مبنای فارابی باید بپذیریم برخی از حروف در جمله نقش می‌گیرند و برخی نقش نمی‌گیرند. به نظر می‌رسد انتخاب «عدم استقلال معنایی» به عنوان فصل

حروف، نسبت به «عدم نقش پذیری» اولویتی ندارد. چرا باید ویژگیِ اوّل را ویژگیِ ذاتی و دومی را ویژگیِ عرضی در نظر گرفت؟ از طرفِ دیگر اگر صرفاً به معنای حروف توجه کنیم، تمایز قابلِ توجهی را میانِ حروفِ مرسوم و واژگانی همچون ضمائر، اسامی اشاره، استفهام، موصول ها و ... می یابیم. همان طور که پیش از این گفته شد «حروف» با تغییرِ معنای اسمی و فعلی، معنایی همچون تأکید، عطف، تفصیل، شرط و ... را برای اسم یا فعلی که به آن تعلق دارد می سازند. حروف هیچ گاه در جمله به تنهایی به کار نمی روند؛ درحالی که واژگانِ مذکور می توانند به صورتِ استقلالی و انفرادی در جمله به کار بروند.

این توضیحات آشکار می کند فارابی با تعهد به تقسیم سه گانه و تعریفِ نحویان از «حرف» تمامی ویژگی های دیگر حروف را نادیده گرفته است. وی از بین راه حل های گوناگون، آسان ترین مسیر را- یعنی ذبحِ سایر ویژگی ها به خاطرِ ویژگی «عدم استقلالِ معنایی»- انتخاب کرده است. به نظر می رسد حتی اگر «عدم استقلالِ معنایی» را ویژگیِ ذاتی میانِ حروف و اسامی مذکور در نظر بگیریم؛ این ویژگی به دلیل تفاوت های بنیادینِ حروفِ مرسوم و اسامی مذکور نمی تواند به مثابه فصلِ این واژگان قرار بگیرد و آنها را در ذیلِ نوعِ واحدی به نام «حرف» قرار دهد؛ بلکه این ویژگی در صورتِ ذاتی بودن تنها می تواند به مثابه «جنس مشترک» این واژگان قرار بگیرد. در این صورت واژگانی که دارای استقلالِ معنایی نیستند خود به دو قسم حرف و غیرحرف تقسیم می شوند. این همان روشی است که دانشمندانِ معاصر همچون ابراهیم انیس (۱۹۶۶: ۲۸۱-۲۶۲) و مهدی مخزومی (۱۹۸۵: ۶۳-۴۶) انتخاب کرده اند.

«کان ناقص» مثالِ نقضِ دیگری است که نشان می دهد پایبندیِ فارابی به تقسیم سه گانه بی وجه است. پیش از این بیان شد که فارابی قیدِ «دلالت بر زمان» را برای تمایزِ اسم و فعل از یکدیگر به رسمیت می شناسد؛ اما وی بدونِ توجه به اینکه «کان» به زمان دلالت دارد؛ به صرفِ معنای ربطیِ این واژه، آن را در زمره حروف شمرده است. اگر «استقلالِ معنایی» را نمی توان فصلِ ذاتیِ اسم و فعل دانست و نمی توان همه اسامی و افعال را ذیلِ نوعِ واحدی مندرج ساخت؛ چرا باید قیدِ «عدم استقلالِ معنایی» را فصلِ ذاتیِ همه واژگانی دانست که ذیلِ آن مندرج می شوند؟ از طرفِ دیگر اگر «قیدِ دلالت بر زمان» فصلِ تمایز دهنده فعل از اسم است چرا همین قید را در بابِ واژگانی که دارای عدم استقلالِ معنایی نیستند به کار نبریم و «کان» را در ذیلِ شقِ چهارمی مندرج نکنیم؟ به نظر می رسد بدهای بیش از اندازه تقسیم سه گانه در نظر فارابی، مانع از تأملِ جدّی وی بر روی تقسیم سه گانه شده است و وی نتوانسته است خود را از چنبره تقسیم سه گانه رها سازد و مبنای جدیدی برای تحلیلِ کلمات-و به تبعِ آن تحلیلِ جمله-پی بریزد.

۵. نتیجه گیری

ابونصر فارابی با التزام به قوانینِ منطقِ تعریف و بر اساسِ تعریفِ «حرف» در نحو، ضمائر، موصول ها، اسامی شرط، استفهام و اشاره را از دایره اسامی و افعالِ ناقصه را از دایره افعال خارج می کند و به دلیلِ

عدم استقلال معنایی این واژگان، آنها را به دایره حروف می‌افزاید. به نظر می‌رسد فارابی در مقام سلب و خروج واژگان مذکور از دایره اسامی و افعال به خوبی نحویان را به چالش کشیده‌است؛ اما به دلیل پابندی به تقسیم سه‌گانه در مقام ایجاب اشتباه کرده‌است.

در این پژوهش نشان دادم که نه تنها تقسیم سه‌گانه از کلمات-چه بر اساس تعریف حدی و چه بر اساس معیارهای تشخیص اقسام- دارای حصر عقلی نیست؛ بلکه وجود قسم چهارم کلمه، صرفاً وجودی فرضی نیست و می‌توان مصادیقی را در زبان عربی برای آن یافت. علاوه بر آن، مهم‌ترین اشکال تقسیم سه‌گانه وجود پارادوکس میان تعریف حدی اسم، فعل و حرف و معیار تشخیص آنهاست. فارابی به این اشکال آگاهی داشته‌است؛ اما به جای بازنگری در مبانی تقسیم سه‌گانه، معیارهای تشخیص کلمات از یکدیگر را حذف و آن را فدای تعریف حدی واژگان کرده‌است. چنین دیدگاهی قابل پذیرش نیست؛ زیرا: ۱- قید «استقلال یا عدم استقلال معنایی» اولیّتی نسبت به قید «نقش گرفتن یا نگرفتن واژگان» در جمله ندارد؛ ۲- اگر قید استقلال معنایی جنس اسم و فعل محسوب می‌شود و فصل این دو نیست؛ چرا باید قید «عدم استقلال معنایی» را فصل همه واژگانی دانست که دارای این قید هستند؟ اتخاذ مبنای دوگانه در وجه تقسیم، به لحاظ قوانین منطقی امری اشتباه است؛ اما بدهت بیش از اندازه تقسیم سه‌گانه در نظر فارابی، مانع از توجه منطقی وی به این مسئله شده‌است. از نظر نگارنده با قرار دادن «عدم استقلال معنایی» به منزله جنس «حروف»، «اسامی مبهم» و «افعال ناقصه» و یافتن فصل این سه دسته از واژگان، دست کم می‌بایست تقسیمی پنج‌گانه از کلمات در زبان عربی ارائه داد.

منابع

- ابن باجه (۱۴۰۸). تعالیک ابن باجه علی منطق الفارابی. در: المنطقیات للفارابی. ج ۳. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- ابن فارس (۱۳۲۸ق). الصحابی فی فقه اللغة و سنن العرب و کلامها. قاهره: المكتبة السلفية.
- ابن سراج (۱۴۳۰ق) الاصول فی النحو. قاهره: مكتبة الثقافة الدينية.
- ابن عقیل، بهاء الدین عبدالله (بی تا) شرح ابن عقیل علی الفیه ابن مالک. قم: مرکز مدیریت حوزه های علمیّه؛ دفتر تدوین متون درسی.
- ابن وراق، محمد بن عبدالله (۱۴۲۹ق) علل النحو. چاپ دوم: بیروت: دار الکتب العلمیّة.
- احمر بصری، خلف بن حیّان (۱۳۸۱ق) المقدّمه فی النحو. دمشق: مطبوعات مدیریه إحياء التراث القديم.
- ازهای، محمد علی (۱۳۶۹) «علم منطق و رابطه آن با علم نحو از دیدگاه دانشمندان مسلمان». جامعه شناسی کاربردی. سال سوم. شماره ۳. ۱-۲۸.
- اعلم شنتمری، یوسف بن سلیمان (۱۴۲۷ق) سرائر النحو. ریاض: دار کنوز اشبیلیا.
- انیس، ابراهیم (۱۹۶۶) من اسرار اللغة. الطبعة الثالثة. قاهره: مكتبة الانجلو المصرية.
- توحیدی، ابو حیان (۲۰۱۷) الامتاع و الموانسة. لندن: موسسه هندلوی.
- _____ (۱۹۹۲) المقابسات. کویت: دار سعاد الصباح.
- جرجانی، عبدالقاهر (۱۴۳۲ق) شرح الجمل فی النحو. قاهره: مكتبة الثقافة الدينية.
- جمال الدین، سید مصطفی (۱۴۰۷) رأی فی تقسیم الكلمة. نشریه تراثا. السنة الثانية. العدد ۱. ۱۲۶-۱۰۵.
- حسان، تمام (۱۹۹۴) اللغة العربية معناها ومبناها. مغرب: دار الثقافة.
- رضایی، ابوالفضل؛ عباسی، محمود (۱۳۹۰) نقد و بررسی برخی دیدگاه های نحوی «ابراهیم مصطفی» در کتاب «إحياء النحو». پژوهشنامه نقد ادب عربی. سال دوم. شماره ۳. ۱۴۲-۱۱۵.
- رضایی، غلام عباس؛ یاری، شیرکو (۱۳۸۹) قیاس و سماع نحوی از دیدگاه ابوعلی فارسی. مجله زبان و ادبیات عربی. شماره ۳. ۹۳-۶۷. <https://doi.org/10.22067/jall.v2i3.8974>
- رمانی. علی بن عیسی (بی تا) الحدود فی النحو. بی جا.

زجاجی، ابولقاسم عبدالرحمن بن اسحاق (۱۳۹۹ق) الايضاح فی علل التحو. چاپ سوم. بیروت: دار النفائس.

_____ (۱۴۰۴ق) کتاب الجُمْل فی التحو. بیروت: مؤسسه الرساله.

سلمانی، محمدجواد؛ عبداللهی، حسن؛ ناظری، حسین (۱۳۹۶) بررسی اعتبار شعر جاهلی به عنوان مصدر استشهاد در نحو عربی. مجله زبان و ادبیات عربی. شماره ۱۷. ۱۲۹-۱۰۳. <https://doi.org/10.22067/jall.v8i17.34941>

سیبویه، عمرو بن عثمان (۱۴۱۰ق) الکتاب. چاپ سوم. بیروت: مؤسسة الأعلمي للمطبوعات.

سیرافی، حسن بن عبدالله (۱۳۲۹ق) شرح کتاب سیبویه. بیروت: دار الکتب العلمیه.

شهیدی، فاطمه (۱۴۰۱) «نسبت دستور زبان و منطق در نظر ابونصر فارابی». فلسفه. دوره ۲۰. شماره ۲. ۱۳۶-۱۵۸. <https://doi.org/10.22059/jop.2022.347592.1006736>

صیمری، عبدالله بن علی (۱۴۰۲ق) التبصره و التذکره. دمشق: دار الفکر.

طیبیان، سید حمید (۱۳۷۱) «تقسیم کلمه در زبان عربی». نشریه فرهنگ. شماره ۱۳. ۱۳۴-۱۱۹.

عکبری، ابولقاء (۱۴۱۲ق) المسائل الخلافیه فی التحو. بیروت: دار الشرق العربی.

عبیات، عاطی؛ عموری، جعفر (۱۳۹۸) «اندیشه‌های آسان‌سازی نحو از دیدگاه نحویان معاصر». مجله پژوهش در آموزش زبان و ادبیات عرب. سال اول. شماره ۱. ۵۷-۳۵. <https://doi.org/10.1001.1.2783512.1398.1.1.2.2>

قُرشی، محمدحسین (۱۳۹۱) «بررسی و تحلیل زبان و منطق در اندیشه ابونصر فارابی». پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی. سال ۱۲. شماره ۱. ۸۴-۶۳.

فارابی، ابونصر محمد بن محمد (۱۴۰۴) الألفاظ المستعملة فی المنطق. تصحیح محسن مهدی. تهران: مکتبه الزهراء.

_____ (۱۴۰۸) المنطقیات. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.

_____ (۱۹۸۶) الحروف. تصحیح و تحقیق محسن مهدی. بیروت: دار المشرق.

_____ (۱۹۹۶) احصاء العلوم. بیروت: دار و مکتبه الهلال.

فهمی‌حجازی، محمود (۱۳۷۹) زبان‌شناسی عربی: درآمدی تاریخی در پرتوی فرهنگ و زبان‌های سامی. ترجمه حسین سیدی. تهران: انتشارات آستان قدس و سمت.

مبّزد، محمد بن یزید (۱۴۲۰ق) المقتضب. بیروت: دار الکتب العلمیه.

مخزومی، مهدی (۱۹۸۵) فی النحوی العربی: قواعد و تطبیق. الطبعة الثالثة، بیروت: مكتبة لسان العرب.

ورستیگ، کیس (۱۳۹۱) تاریخ مطالعات زبان‌شناسان مسلمان. ترجمه زهرا ابولحسنی. تهران: سمت.

Margoliouth, D. S. (1905) The Discussion between Abu Bishr Matta and Abu Sa'id al-Sirafi on the Merits of Logic and Grammar. *Journal of the Royal Asiatic Society*. Vol. 37, No. 1, 79-129.

References

Ahmar Basri, Khalaf ibn Hayyan (1961). *Introduction to Grammar*. Damascus: Publications of the Directorate of Revival of the Ancient Heritage. (in Arabic)

Akbari, Abu al-Baqā (1992). *Al-Masa'il al-Khilafiyah fi al-Nahw* [Disputes in Grammar]. Beirut: Dar al-Sharq al-Arabi. (in Arabic)

Anis, Ibrahim (1966). *From the Secrets of the Language*, third edition. Cairo: Anglo-Egyptian Library. (in Arabic)

A'lam-e šantamarī, Yusif ibn Suleiman (2006). *Secrets of Grammar (Saraer al-Nahw)*. Riyadh: Daru Kunuz of Seville. (in Arabic)

Fahmi Hegazy, Mahmoud (2000). *Linguistics of Arabic: A Historical Introduction in the Light of Culture and Semitic Languages*, trans. Hossein Sayyedi. Tehran: Astan Quds and SAMT. (in Persian)

Al-Farabi, Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad (1984). *Al-Alfaz al-Musta'milah fi al-Mantiq* [The Terms Used in Logic], ed. Muhsin Mahdi. Tehran: Maktabat al-Zahra. (in Arabic)

----- (1988). *Al-Mantiqiyyat* [The Logical Works]. Qom: Kitabkhaneh Ayatollah Mar'ashi Najafi. (in Arabic)

----- (1986). *Al-Huruf* [The Letters], ed. and researched by Muhsin Mahdi. Beirut: Dar al-Mashriq. (in Arabic)

----- (1996). *Ihsa' al-'Ulum* [Enumeration of the Sciences]. Beirut: Dar wa Maktabat al-Hilal. (in Arabic)

Hassan, Tammam (1994) *Arabic Language: Its meaning and structure*, Morocco: Dar. Althaqafah. (in Arabic)

Ibn Aqil (undated). *Sharh Ibn 'Aqil 'Ala Alfīyah Ibn Malik*. Qum: The management center of seminaries. (in Arabic)

Ibn Bājja (1989). *Annotations on Logical Books of Alfarabi*. in: *Al-Mantiqiyyat li-l-Farabi*, Muhammad Taqi Danishpazhuh (ed.), Vol. Qum: Manshurat Maktabat Ayatollah al-'Uthmā al-Mar'ashi. (in Arabic)

Ibn Faris (1910). *Al-ib f fiqh al-lughah wa-sunan al-Arab f kalmih*. Cairo: Al-Maktabeh al-Salfiyyah. (in Arabic)

Ibn Sirāj (2008) *Al-Usul Fi an-Nahw* [the Principle of Grammar] , Cairo: Religious Culture Library. (in Arabic)

Ibn al-Warraq, Abu al-Hasan Muhammad Ibn Abdullah (2008). *the causes of grammar*. Second edition, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya. (in Arabic)

Jurjānī, Abd al-Qāhir (2010). *Al-Jumal Sentences*. Cairo: Religious Culture Library.

Makhzumi, Mahdi (1985). *Fi al-Nahwi al-‘Arabi: Qawa'id wa Tatbiq* [On Arabic Grammar: Rules and Application] , 3rd ed. Beirut: Maktabat Lisan al-Arab. (in Arabic)

Mubarrad, Muhammad ibn Yazid (1999). *Al-Muqadab* [The Selected]. Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya. (in Arabic)

Al Rumani, Ali bin Issa (undated) *the Definition in Grammar*. Out of place. (in Arabic)

Saymari, Abdullah ibn Ali (1982). *Al-Tabstrah wa al-Tadhkirah* [The Insight and the Reminder]. Damascus: Dar al-Fikr. (in Arabic)

Sibawayh, Abu Bishr Amr bin Othman (1989). *Al-Kitab*. Beirut: Al-Alami Publishing House. (in Arabic)

Sirafi, Hasan ibn Abdullah (2008). *Sharh Kitab Sibawayh* [Commentary on the Book of Sibawayh]. Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya. (in Arabic)

Al-Tawhīdī, Abū Hayyān (2017). *Al-Imtā' wa al-Mu'ānasa*. London: Hindawi Foundation. (in Arabic)

Versteegh, Kees (2012). *The History of Muslim Linguistic Studies*, trans. Zahra Abolhasani. Tehran: SAMT. (in Persian)

----- (1992). *Al-Muqabasat*. Kuwait: Dar Suad Al-Sabah. (in Arabic)

Al-Zajjaji (1978). *Clarification of the Causes of Grammar*. Second edition, Beirut: Dar al-Nafais. (in Arabic)

----- (1982). *the Book of Sentences in Grammar*. Beirut: Al-Risalah Foundation. (in Arabic)

Abiat, Ati; Amouri, Jafar (2019). «The Ideas of Simplifying Grammar from the Perspective of Contemporary Grammarians,» *Journal of Research in Arabic Language Teaching and Literature*, Vol. 1, No. 1, pp. 35-57. (in Arabic)
<https://doi.org/10.1001.1.2783512.1398.1.1.2.2>

Ijehi, Mohammad Ali (1990). «The Science of Logic and Its Relationship with Grammar According to Muslim Scholars,» *Applied Sociology*, Vol. 3, No. 3, pp. 1-28. (in Persian)

Jamaluddin, Sayyid Mustafa (1987). «A View on the Division of Words,» *Turathuna Journal*, Vol. 2, No. 1, pp. 105-126. (in Arabic)

Margoliouth, D. S. (1905) The Discussion between Abu Bishr Matta and Abu Sa'id al-Sirafi on the Merits of Logic and Grammar. *Journal of the Royal Asiatic Society*. Vol. 37, No. 1, 79-129. [in English]

Qureshi, Mohammad-Hosseini (2012). «An Analysis of Language and Logic in the Thought of Abu Nasr al-Farabi,» *Critical Journal of Texts and Humanities Programs*, Vol. 12, No. 1, pp. 63-84. (in Persian)

Rezaei, Abolfazl; Abbasi, Mahmoud (2011). «A Critique of Some Grammatical Views of 'Ibrahim Mustafa' in the Book 'Revival of Grammar',» *Journal of Arabic Literary Criticism*, Vol. 2, No. 3, pp. 115-142. (in Persian)

Rezaei, Gholam-Abbas; Yari, Shirkou (2010). «Analogy and Hearing in Grammar from the Perspective of Abu Ali al-Farisi,» *Journal of Arabic Language and Literature*, No. 3, pp. 67-93. (in Persian)
<https://doi.org/10.22067/jall.v2i3.8974>

Salmani, Mohammad-Javad; Abdollahi, Hasan; Nazari, Hossein (2017). «Examining the Validity of Pre-Islamic Poetry as a Source of Citation in Arabic Grammar,» *Journal of Arabic Language and Literature*, No. 17, pp. 103-129. (in Persian) <https://doi.org/10.22067/jall.v8i17.34941>

Shahidi, Fatemeh (1981). «The Relationship between Grammar and Logic in the Thought of Abu Nasr al-Farabi,» *Philosophy*, Vol. 20, No. 2, pp. 136-158. (in Persian) <https://doi.org/10.22059/jop.2022.347592.1006736>

Tabibian, Sayyid Hamid (1992). «The Division of Words in the Arabic Language,» *Farhang Journal*, No. 13, pp. 119-134. (in Persian)